

Julesz Máté

Mágia a jogban

BEVEZETÉS

A mágiikus gondolkodásmód a jogtudomány fejlődésével nem szűnt meg, és nem is csökkent a jogalkotóra és jogalkalmazóra kifejtett hatása. A jogtörténelem kezdeteit nem lehet egzaktan meghatározni. „A múlt fennmaradása a lelki életben inkább szabály, mint meglepő kivétel” – írja Freud az ember „óceáni érzése” kapcsán (FREUD 1982b, 336). Már a barlangrajzok készítői is – bizonyos mértékben – szervezett közösség keretei között éltek. A vadászó-halászó férfiak és a gyűjtögető asszonyok-gyermekek archetípusa – ha eltérő jelentőséggel is, de – ma is fellelhető társadalmi rendszerünkben. Igaz, ma már a vadászat és halászat kevés magánszemélynek jelent megélhetést, továbbá az állami erdőben – az erdőgazdálkodó engedélye nélkül – a gomba, vadgyümölcs, moha, virág és gyógynövény ingyenes gyűjtése mint erdei haszonvétele is csak saját szükségleteket elégíthet ki.¹

A mágiikus szemlélet részint

- (a) atavizmusból
- (b) a tudattalanból,
- (c) a tudatlanságból,
- (d) az ember mitizáló karakteréből,
- (e) és nem kevésbé az emocionalizálásból fakad.

A mágia a jogban az állatokkal mint „lelkes lényekkel” kapcsolatban, továbbá a szerveződés-szervezkedés belülről jövő, általános igényével, a játsszással, a hatalmi játékokkal (illetve a hatalommal való játékkal), az aranyszabályokkal, valamint a környezet- és természetvédelem ősi posztulátumaival összefüggésben mutatkozik meg igazán plasztikusan. A mágia szerepe az ismeretlen határainak kitérülésével exponenciálisan növekszik a morális és erkölcsi hétköznapiakban. Innen pedig egyenes út vezet a normativizáló társadalmi közeg világába, ahol az a priori szemlélet könnyen tévútra viheti a legalizációt. Ennek tudományos bizonyítékai lehetnek a gyakori jogszabálymódosítások, s a kazuisztikában manifesztálódó erős korrekcionális jogalkalmazói tevékenység. A kínai, az asszír, az óegyiptomi, majd a keresztény kultúrában is mágiikus jelentősége volt a harangozásnak. A dunaújvárosi Krisztus király-főtemplommal kapcsolatban – a Kfv. II. 39. 166/2007/8. sz. ügyben – a Legfelsőbb Bíróság megállapította, hogy a harangozást nem lehet zajkibocsátási határértékkel korlátozni.

¹29/1997. (IV. 30.) FM rendelet 78. § (4) bek.

A harangozás a 2003-as UNESCO Egyezmény szerint „szellemi kulturális örökség” (LB 2007. 1737. elvi határozat).

További problémát idézhet elő az olyan participációs aktivizmus, mint a Csodaszarvas és a Turulmadár védelmének kriminalizáció (és konstitucionalizáció) eszközökkel történő biztosítására törekvés (lásd az „Atavizmus és mitizálás” fejezetet). Vagy – az utóbbi példa kapcsán – a civil szféra bizonyos szereplőinek jogszabályi beágyazottság iránti vágya, dereisztikus normatív ortalom keresése, és általában véve a hangsúlyos, de sajátos teleológiájú szabálykövetés a szocioszféra egyes nem professzionális jogász közösségeiben. Ilyen különösen a büntetőjog és a szabálysértési jog betű szerinti (át)értelmezése; a büntetőjog – mely amúgy ultima ratio lenne – fegyverként történő felhasználása a társadalom némely művelődő közössége körében. Hegel jogfilozófiájában a következőképpen határozza meg a büntetőjog funkcióját: „A sértett fél helyett a sértett általános lép fel, amelynek a bíróságban van sajátos valósága, s átveszi a büntett üldözését és megbüntetését, amely ezzel többé nem csupán szubjektív és esetleges megtorlása a büntettnak [...]” (HEGEL 1971, 220. §) A társadalomszervezet végső érvét nem helyes és általánosan nem elfogadott a mindennapok szintjéhez szűrkiteni, s ezzel megfosztani „végső” (ultimus) és megelőző (Btk. 37. §) attribútumától (vö. KIERKEGAARD 1978, 194).

EMOCIONALIZÁLÁS

Bragyova András alkotmánybírói különvéleménye szerint „a magyar történelmi tudatban a trianoni békeszerződés – érthető okokból – szomorú esemény. A trianoni emléknep hivatalossá nyilvánítása hallgatólagosan, de érthetően államok területére vonatkozó morális igényt sugall, vagy legalábbis azt fejezi ki, hogy a magyar állam a meglévő határokat sérelmesnek tartja.”² Az (e) pontban említett emocionalizálás az érzelmek túlfűtöttségéből származó frusztráltság kompenzációs kényszeréhez vezet. Innen származik számos, nem klasszikus értelemben vett, szolipszista közszereplő hiperexpresszív pszeudopolitikai fellépése. Az ÍH 2007. 160. jogesetben az igazságszolgáltatás kifejtette, hogy a társadalmi közfelfogás szerint bizonyos cselekmény nem szolgálja a köz érdekét, mégis közszereplő lehet az, aki abban a közszereplés szándékával vesz részt. Az utóbbi időben példátlan számú országos népszavazási kezdeményezés érkezett az Országos Választási Bizottsághoz. Tárgyuknál fogva ezek merőben eltérő politikai szándékot jelenítenek meg, mint a helyi népszavazások, mely utóbbiak – szintén szép számban vannak, de – inkább a környezetvédelemmel kapcsolatosak. Az Alkotmánybíróság a közelmúltban gyakran foglalkozott OVB-határozatokkal. A korábban jellemző, klasszikusnak nevezhető, *legis latae abrogatione* jogformáló kasszáció indítványozása némileg háttérbe szorult. Ez annak a jele is lehet, hogy a mágikus gondolkodás intellektualizáló jellege áttöri a jogász szaktudáson, jogalkalmazói tapasztalaton alapuló empirikus alkotmánybíráskodás bástyáit. A sajátos materiális logikával egymáshoz kapcsolódó népszavazási kérdések sorra buknak el a jogi teszten. A nagy számok törvénye szerint azonban így is fennakad néhány kérdés. Ezek aránya az elvetett kérdésekhez képest azonban kicsi. A népszavazásra kerülő kérdések eventuais eredményéhez fűződő esetleges joghatások súlytalansága inkább azok érzelmi exprimáltságát mutatja. A szavazói kedv alábbhagy (vagy eleve alacsonyabb volt, mint látszott), amint ténylegesen el kell menni a szavazóhelyiségig.

² 48/2008. (IV. 22.) AB határozat

Egy részvételi demokráciában fontos teret engedni a kisebbségi véleményeknek. Alkotmánybíróságunk szerint „ahol sokféle véleménnyel találkozhatnak az emberek, a közvélemény toleráns lesz”.³ Meg kell hallgatni azokat, s arra is meg kell adni a lehetőséget, hogy a többség kinyilváníthassa róluk álláspontját. Ez viszont – főként számos, érdektelennek tűnő véleménykiképzés esetén – szükségképpen rontja a központi költségvetés mérlegfőösszegét. Mindazonáltal ez egyike az igazi demokrácia ártényezőinek. Az osztracizmus elvetésével nem szabad elvetnünk a tömegek jogát a „+” vagy „X” behúzásához. Az érzelmi alapú normaformálásnak nem lehet helye a modern demokráciában. A legis latióban olyan öntőformákra van szükség, melyekből az emóciók nem csordulhatnak túl.

Kiss László a 95/2008. (VII. 3.) AB határozathoz fűzött különvéleményében az empirikus alkotmánybíráskodásnak adott hangot: „Magam az Alkotmánybíróság tagjaként mindig is a szabad véleménynyilvánításhoz való jog biztosításának híve voltam, és az is maradtam [...] Az elmúlt 6-7 esztendő történései nyomán azonban álláspontomban szükségképpen hangsúlyeltolódások mentek végbe, és mindezek mára odáig juttattak el, hogy kijelentsem: a véleménynyilvánítási jog értelmezésénél ma már nem állhat meg az Alkotmánybíróság az 1992-es határozatánál.”

„Egyetért-e Ön azzal, hogy az elmúlt 20 évben hatalmon levők nem a Magyar Nemzet, Nép és Állampolgárok érdekében gyakorolták hatalmukat?” A nagybetűkben manifestálódó nyilvánvaló szolecizmusok és a hangsúlynak a „hatalom” szóra mint az elnyomás hagyományos eszközére helyezése, mind az érzelmi túlértékelés egyértelmű jelei. Mind az OVB, mind az AB elvetette ezt a népszavazásra szánt kérdést.⁴ Szintén az emocionalizálás jelenik meg a következő, ugyancsak elvetett kérdésekben: „Egyetért-e Ön azzal, hogy a 2006. évre készített költségvetés kimeríti a választási csalás fogalmát?”⁵ „Egyetért-e ön azzal, hogy a Magyar miniszterelnök alkalmaságát havonta megvizsgálja öt elmeorvosból álló bizottság, olyan feltétellel, hogy ha a bizottság tagjainak többsége szerint a miniszterelnök elmebajos, akkor a miniszterelnököt azonnal le kell váltani?”⁶ Ezekben az esetekben – egy konkrét politikai ellenfélre való közvetett utalással – ténylegesen a beadványozó szubjektív politikai véleményének hangoztatása, közszereplési vágyának kibontakoztatása áll a háttérben.

„Ha valaki kimutatja, hogy egy törvény ellenkezik a józan ésszel, s ezért azt eltörölné tartja, bizonyára nagy érdemet szerez. Ha ellenben forradalmi úton, a hatóság akarata ellenére igyekszik ama törvényt eltörölni, akkor rendbontó és lázadó” – írta Spinoza 1670-ben megjelent *Teológiai-politikai tanulmányában* (SPINOZA 1978, 294).

TUDATTALAN ÉS TUDATLANSÁG

A fent említett (b) tudattalan és (c) tudatlanság egymással diagonális átellenben lévő denotációjú fogalmak. Míg a tudattalan egy nagyon is létező tudást, egy ősi, átörökített ismeretanyagot közvetít felénk, a tudatlanság éppen az ismeret hiányára épít. Mindkettő ontologikusan hordozza a mágiát, s mindkettő jelentős impaktot hagy a jogi szabályozáson.

³ 30/1992. (V. 26.) AB határozat

⁴ 325/2007. (IX. 12.) OVB határozat; 1207/H/2007. AB határozat

⁵ 492/2007. (XII. 18.) OVB határozat; 15/H/2008. AB határozat

⁶ 514/2007. (XII. 18.) OVB határozat

A pontos és valós ismeretek lacunái elsősorban a szabályozás tárgyi hatályával kapcsolatban jelenhetnek meg, míg a tudattalan a személyi, területi és egyéb hatály determinálására hathat ki. De valamelyest mindkettő hatása érvényesül a többi területen is. Az ismeretek pontosságát a valóságtartalmukkal mérhetjük, míg a valóságot a mindenkor relatív valóság koordinátái között szemlélhetjük. A szabályozási tárgy gyakran módosul a későbbiekben. Tartalma a tudomány fejlődésével változik. A tudattalan terrénuma azonban ritkán (és akkor is csak alig érzékelhető mértékben) módosul. A tudattalan nem feltétlenül inherens a regulatív tevékenység alanyával, de immanens a normaképzésben, és sosem mutatkozik tisztán diszjunktan a paronimájától. A szabályozás mint magatartás ezért is lesz több pusztá átlagolásnál. Így válik az episztemológiai fejlettség egyik releváns mutatójává. Ahogy Mandeville fogalmazott 1705-ben: „Törvényük – csakúgy, mint ruhájok – / ki volt téve a változásnak, / de míg ekként törvényt cseréltek, / elkerültek olyan hibákat, / miket előre ki se láthat” (MANDEVILLE 1996, 15–16).

ATAVIZMUS ÉS MITIZÁLÁS

Ami az első fejezet (a) és (d) pontját illeti, többféle magyarázat is elfogadható.

Bár a korzikai gímszarvas az Európai Közösségben természetvédelmi szempontból jelentős állatfajnak minősül,⁷ a Csodaszarvas az Országos Választási Bizottság 388/2007. (X. 10.) határozata alapján mégsem lehet nemzeti jelkép Magyarországon (alkotmány 75. §, 76. § (1)–(2) bek.). Ilyen joggal többek között büntetőjogi védelmet sem élvezhet. Csakúgy mint a Turulmadár,⁸ jöllehet a 13/2001. (V. 9.) KöM rendelet 4. sz. melléklete alapján a kerecsensólyom Magyarországon fokozottan védett madár.

A hazai társadalmi gondolkodás jelenlegi általános emocionalizáltságát és gyakran mágikus jellegét tekintve ez mégis fontos momentum. Ez a jelenség az ember osztrénzív természetközelségéhez, valamint hiedelmekkel átítatott kezdeti, kezdetleges gondolkodásához nyúlik vissza. „A mitikus korokba való visszavágyódás, az új, saját mítoszok kigondolása és a mítoszokban való gondolkodás az élet alapját ragadja meg [...] oly módon, hogy a világot elvarázsoljuk az isteni mitikus ragyogásában” – írja Jaspers *A filozófiai hitben* (JASPERS 2004, 94). A jogtechnikai kivitelezhetetlenségtől eltekintve, a történelem éjjelébe mentális síkon sem lehet könnyű visszatérni. Még akkor sem, ha egy ilyen „időutazás” politikai teleológiájú.

„[...] egy napon szörnyű dolog történt: az egyszarvú csúf békaként kiugrált a palotából [...] az egyszarvút érthető okokból el kellett tüntetni a hercegség címeréről, és ott most zöld mezőben egy nagy semmi éktelenkedett” (HÉVIZI 2007, 172–173). A mesebeli hercegnek ekkor rá kellett ébrednie, hogy az igazság, akárcsak az erkölcs, plurális. A legfőbb érték a tolerancia, így olyan állatot kell a címerre helyezni, amely ezt szimbolizálja a történelem vertexében. Hatályos 1995. évi LXXXIII. törvényünk⁹ 12. §-a szerint a nemzeti jelképek használata során meg kell őrizni azok tekintélyét.

Az Alkotmánybíróság szerint „szabad és működő társadalomban a szélsőséges, kirekesztő vélemény hangoztatása a társadalom alapjait és működőképességét nem veszélyezteti, ezzel szemben elutasításra vezet [...]”.¹⁰ Az AB a közélet szerepét hangsúlyozva kifejti: „ha a politikai élet alakítói [...] következetesen megnyilvánulnak a kirekesztő

⁷ 13/2001. (V. 9.) KöM rendelet 8. sz. melléklet.

⁸ 499/2007. (XII. 18.) OVB határozat, 52/H/2008 AB végzés

⁹ A Magyar Köztársaság nemzeti jelképei és a Magyar Köztársaságra utaló elnevezés használatáról szóló 1995. évi LXXXIII. törvény

¹⁰ 96/2008. (VII. 3.) AB határozat

nézetekkel szemben, [...] a gyűlölet, a megvetés és az ellenézés hangjai elszigetelődnek, jelentéktelenné válnak, és nem képesek jogsérelmet okozni.”¹¹ Az alkotmánybírák többsége – a „végső eszköz” alkalmazásával és a túlszabályozottsággal szembehelezkedve – az extra legem megoldás mellett áll ki. Ez azonban nem eredményezhet törvényfelettséget egyesek rovására, illetve mások előnyére. Jól működő közösségekben az extra legem megoldás mindig *intra iurem* érvényesül.

Az együgyű vadász már nem öl több hattyút, mióta az empátia érzése tudóvá tette (*durch Mitleid wissend der reine Tor*), a Turulmadár pedig materiáljogilag a természetkárosítás törvényi tényállásának keretei között (Btk. 281. §), s nem a nemzeti jelkép megsértésének címén (Btk. 269/A. §) jut a fent jelzett „végső eszköz” védelméhez. Köznyugalom megsértése helyett közegészségi kérdésről lévén szó – e kétféle vonulat látszott oszkulálni.

A nagybetűs Törvényhez való *stricto iure* ragaszkodás az élettér vallás erkölcsi leszabályozottságának igényét is magában foglalja. „*Nec ipsa natura docet vos quod vir quidem, si comam nutriat, ignominia est illi*” (1Kor 11,14). Pál így folytatja: „*Nunc autem manet fides, spes, caritas, tria haec; maior autem ex his est caritas*” (1Kor 13,13). „Ha nincs bennünk szeretet, nem tudjuk, mit cselekedjünk, nem tudunk mit kezdeni szabadságunkkal” – írja a lélekbúvár Jaspers (JASPERS 1996, 71). A törvény lehet *lato sensu* – egy meghatározott közösség számára egy vallás alapműve is. A törvény betűjéhez való hűség nem csak a jogszabályokhoz és az állami irányítás egyéb jogi eszközeihez való transzponált kötődést jelenti, hanem a magánélet individuális moráljának gleichschaltolását is.

ÁLLATFELELŐSSÉG KONTRA FELELŐSSÉG AZ ÁLLATÉRT

Hegel szerint „a gonosz a tudatlanban rejlik; mert az állatok se nem gonoszak, se nem jók, éppígy a pusztán természeti ember sem. A bűnbeesés a megismerésben megy végbe; mert csak a megismerés által válik bűnössé az ember: az állatnak nincs bűne” (HEGEL 1966, 576). A kormányrendelettel vagy állatvédelmi hatósági rendelkezéssel veszélyesnek minősített kutyák életének kioltása állatvédelmi törvényünk szerint jogszzerű következménye annak, ha az állat gazdája – aki már nem természeti ember többé – közigazgatási, szabálysértési vagy büntetőjogi szabályt szeg meg, tehát közjogot sért (1998. évi XXVIII. törvény 24/E. §). Ezen esetekben a gazdának a közösséggel szembeni kötelességszegéséért és/vagy bűnéért, vétkéért az állat bűnhődik. Az állat, melynek Hegel szerint nincs és nem is lehet bűne, s melyet az ősi gondolkodásmódnak megfelelően az emberi történelem első lapjaitól kezdve fel lehet(ett) áldozni bűnbaként az ember helyett (Genesis 22,13; Leviticus 16,21–22). Állatvédelmi törvényünk a jó gazda gondosságának fogalmával operál, melyet a *bonus et diligens pater familias* konceptusából emelt át a mai törvényalkotó. A *bonus et diligens pater familias* jó és gondos családapát jelentett, mely – a görögöktől átvéve – viszonyítási alapként szolgált a római jogban (majd számos más jogrendben is). Hatályos állatvédelmi törvényünk szerint a jó gazda gondossága az állat számára megfelelő életkörülmények – táplálás, gyógykezelés, gondozás, felügyelet etc. – biztosítását fejezi ki (3. § 8. pont). Bár e fogalom jelenlegi magyarországi alkalmazása némileg játék a szavakkal, a kívánt, erkölcsileg és jogilag elvárt ember-állat reláció leírására alkalmas. (A hatályos francia

¹¹ 95/2008. (VII. 3.) AB határozat

polgári törvénykönyv, a Code Civil például tizenegy helyen használja a „bon père de famille” szintagmát, de az eredeti, római jogi értelemben.)

Mára az állatvédelem és az állategészségügy elvált egymástól. Az állat egészsége két szempontból jöhet számításba: (a) mint leendő élelmiszer; (b) továbbá mint az emberrel kvázi egyenlő jogokat élvező élőlényé, melynek az emberhez hasonlóan joga van az egészséghöz.

Az élelmiszerláncban az ember és állat egészsége, a környezet és természet védelme – 2008. évi XLVI. törvényünk 1. § d) pontja értelmében – elsődleges. Az emberiség általunk megismerhető, felgombolyítható története során az „állat = élelem” képlet nem létezett a maga egyszerűségében. Az állat háziasítása nem csak a könnyebb élelmiszerhez jutást célozta. Az állat az ember társelőlényévé vált – majd védelmezőjévé és (nem engelsi, de deuteronomiumi értelemben) munkaeszközévé is.

Az állatvédelem kinőtt az agrár-természetvédelemből, és a *ius publicum* szerint a környezetvédelem egyik alrendszerévé fejlődött. Az állatfelelősség, azaz az állatok felelősségre vonása az állat ősi, nem egészen dologi jellegéből fakad. Németországban, Svájcban és Ausztriában a polgári törvénykönyvek kimondják, hogy az állatok nem dolgok, jöllehet egyéb szabályozás hiányában rájuk is a *Sachenrecht*, a dologi jog érvényes. Ez az intextus megfogalmazás például a magyar Ptk.-ból hiányzik, s ilyen asszertációt a várhatóan 2010-től hatályos Ptk.-tervezet sem tartalmaz.

Az állatok szankcionálása valójában az ősi ember-állat alárendeltségi jogviszonyból ered. Az állat

(a) partim az egyik felfogásban felelősségre vonható, ha viselkedéséhez jogellenesség kapcsolódik,

(b) alius az állat mint az emberi magántulajdon tárgya kerül terítékre,

(ba) tehát a másik felfogásban az ember szenved hátrányt annak elvesztésével,

(bb) az emberi tulajdon mint abszolút jog közjogi (közrendi) megalapozottságú elvonása következik be.

Az első magyarázat (a) realista, de nem felel meg a jogalkotó koncepciójának. A második magyarázat (b) jogdogmatikailag megalapozott, de faktuálisan klauzikál.

Az állatfelelősség kontra felelősség az állatért egy ponton eltér, míg egy másikon összefügg. Az eltérés abból származik, hogy gondolatmenetünk szerint az állat mint természeti érték közjogi védelmet érdemel. Az összefüggést pedig megtaláljuk az elmúlt ezer év vadászattal kapcsolatos törvénycikkeiben és a jelenleg hatályos közös vadvédelmi és vadászati törvényünkben is. Az állat (a) mint vadászható vad; (b) mint védett, illetve fokozottan védett vad; (c) továbbá mint háziállat jelenik meg jogrendünkben. Ez a három kategória az állatért érzett emberi felelősséget, valamint az állat kiszolgáltatott helyzetét festi le.

Állatfelelősség elvileg nem létezhet, hatályos normaanyagunkban mégis ténylegesen jelen van. Az állatért való felelősség pedig főszabályként pozitív előjelű intézmény, jöllehet éppen a jogszabályainkban meghatározott kivételek és mentesülések miatt csak konceptuálisan szakít az ősi (primitív) emberi hozzáállással.

Az állampolgárrá, modern alattvalóvá lett ember továbbra is vadászik és gyűjtöget. A közeg nem, csak a forma változott. A társadalmi forma változása során az ősközöség (ha ilyen valóban létezett) előbb abszolutizmussá, majd plurális (többpárti) demokráciává, s végül – jó esetben – szociális piacgazdasággá lett. A vadak és halak – pol-

gári törvénykönyvünk 128. §-a értelmében – fősabály szerint a legitim és szuverén állam tulajdonát képezik. Elejtésük, illetve kifogásuk révén mennek át a magántulajdonba. Ez az a mozzanat, mely a legősibb barlangrajzokon is appercipiálható. Nimród és Ézsau a vadászó életmód példái, akiknek örökké küzdeniük kell fennmaradásukért, míg az állattenyésztő Ábel és Jákob eredményesebb, sikeresebb.

A SZERVEZŐDÉS KÉNYSZERE

A szerveződés belső meghajtású emberi kényszere a falkákba, csordákba rendeződő állatok organizáltságáig és primitív menedzsmentjéig vezethető vissza. „A többi élőlények között is azok a legboldogabbak, melyek a legidegenebbek az ismeretektől, és csak a természet irányításával élnek. Van-e boldogabb vagy csodálatosabb állat a méhnél? Tud-e az építészet hasonló épületeket emelni? Melyik filozófus állított fel hasonló államot?” – írja Rotterdami Erasmus *A balgaság dicséretében* (ERASMUS 1960, 90).

A humán közösségek ősi minták szerint törekszenek a rendezetlenség felől a minél sűrűbb hálózati szervezettség irányába elmozdulni. Ahogy az ősközösséget preferáló Sámuelnek kénytelen-kelletlen csúcsvezetőt kellett választania az addig jól működő társadalmi mátrix élére, úgy jut el napjaink embere a civil szerveződések keretei közt egy-egy zárt, jól szervezett és felülről irányított mikrokörnyezet megteremtésének igényéhez. Ennek kivitelezéséhez immár nem elegendő a pusztán szociális igényű megalapozottság. Megfelelő jogi normatív csatornába kell terelni ezt az igényt, s ezzel adekvát formát biztosítani megvalósításhoz. A jogi forma látszik legalkalmasabbnak a szociális igények leképezésére.

Az 1989. évi II. törvényünk megfogalmazza mindenki jogát, hogy másokkal szervezeteket, közösségeket hozzon létre, vagy azok tevékenységében részt vegyen (1. §), a 2003. évi LX. törvény megengedi például biztosítóegyesületek létesítését (10. § (1) bek.), az 1997. évi CXL. törvényünk pedig a népfőiskolák keretében – az állampolgári-közéleti ismeretek átadásához – lehetőséget nyújt a helyi önszerveződésre. A modern állam tehát megteremti annak a jogi lehetőségét, hogy legális és legitim mikroközösségek alakuljanak „enklávészerűen” a szuverén állam területén. Per negationem bünszervezetről (Btk. 137. § 8. pont, 263/C. §) és alkotmányos rend elleni szervezkedésről (Btk. 139/A. §) nem lehet szó, de egyéb, nem alkotmány- vagy törvényellenes, nem fegyveres és nem elsődlegesen gazdasági-vállalkozási célokkal a lakosság csoportjai speciális igényeik szerint szervezhetik meg a számukra kedvező életkörülményeket, életfeltételeket (1989. évi II. tv. 2. § (3) bek.).

Vadászati és horgászati törvényünk is az egyesületben látja azt a szervezeti formát, mely az állami vadászati és horgászati jog hasznosítására leginkább alkalmas lehet. Bűvös vadászok már nincsenek, a vadászat és a horgászat mint ősi emberi magatartásforma mégis továbbél a jelenben. Gyakorlásuk azonban továbbra is csak közösségi keretek között képzelhető el. A szarvasvadászat közgazdasági dilemmája szerint a vadászok csak egymással együttműködve tudnak hatékonyan szarvasra vadászni, míg nyúlra egyedül is, és egymás döntéséről nem tudva kell a számukra optimális elhatározásra jutni. A szarvassal, vagyis az együttműködés választásával természetesen jobban járnak.

„Nem tudjuk megmondani, hol végződik a szerveződés, és hol kezdődik az ösztön” – írja Bergson a *Teremtő fejlődésben* (BERGSON 1987, 154). A szerveződés kényszere a filogenezis során originális jelleggel átöröklődött. Az egyének jóléti érzésének

fokozásához minél több és nagyobb lehetőséget kell kínálni a kollektivizálási kényszer kibontakoztatására. Ma ezt a valójában biológiai szükségletet a demokrácia fokmérőjeként tartjuk számon. Miként egykoron a kánaánita Sichem, az amálekita Agag, majd Salamon bukása magával rántotta az általuk irányított közösségeket, ma a társadalmi és a gazdasági élet topmenedzserei is tömegek sorsát jelképezhetik és határozhatják meg.

„Emlékszem azokra az évekre, amikor már azt hitték nálunk az emberek, hogy csak egy lépésnyire vannak a paradicsomtól. És büszkék voltak rá, hogy ez az ő paradicsomuk, amelyhez senkire sincs szükségük az egekben. Aztán hirtelen semmivé vált a kezükben” – írja Kundera a *Tréfában* (KUNDERA 2003, 255; vö. WAGNER 1876). Az emberiség mindig igényelte egy, a társadalmi mátrixon kívül elhelyezkedő – s ezáltal legitimizáló funkciójú – vezető személyét, a „kézművesét”, aki a fő erőforrás-elosztást, a „fűrj és manna” vagy a „pénz és energia” disztribúcióját végzi. Vagyis egy olyan személyt, aki a legtökéletesebben organizált társadalmi szervezetben is a kisebb vagy éppen jelentősebb irányító személyiségek tevékenységét szentesítheti a *lex parsimoniae* szerint.

„A hajó ura mindenkinél, aki a hajón van, testesebb, erősebb, de nagyothall, rövidlátó, és a hajózáshoz minden szempontból keveset konyít. A hajósok tusakodnak egymással a kormányosi rangért, mindegyik azt hiszi, csak ő kormányozhat [...]” (PLATÓN 1970, 157.) A közjogi-politikai irányító az államszervezet működtetéséért felelős, a katonai irányító a közrendért, a spirituális vezető a valláserkölcileg szocializált életközösségek fenntartásáért, a pártvezetők a plurális demokráciáért, a lakossági szervezetek irányítói a civil szféra döntési helyzetbe hozásáért, a gazdálkodó szervezetek vezetői pedig az anyagi javak előteremtéséért etc. Racionálisan megindokolhatatlan, egyszerűen ősi szükség mindezen irányító személyiségeknek az adott közösségen kívülről érkező akkreditációja. Az akkreditáló lehet – mint korunkban szokás – egy-egy, az érintettnél erőteljesebb nemzetközi közjogi entitás, mely hasonlóképpen fungál, mint a természeti ember számára a „természetfeletti”. Korunk daimonionja a nemzetközi közösség hangján szólal meg.

Az emberi gondolkodáson alapuló holdingszerű szervezetformálás archetípusa a résziség-egészség viszonyának örömelvű állandóságára épül. Ebbe az imaginárius alakzatba rendeződött az ember alkotta közösség és annak csaknem minden alrendszere a történelem éjjelétől napjainkig. A (a) politikai-közjogi és (b) a gazdasági-magánjogi típusú szervezetformálás mint két alapeset egyaránt ezt mutatja. Az (a)-ra példa a közigazgatás szervezetrendszere, mely társadalmi szerződésen, a (b)-re az elismert vállalatcsoport, mely uralmi szerződésen alapul. A szervezetformálás látható vagy sejtethető kontraktualitáson nyugszik, azaz az irányító és az alávetett jogi-erkölcsi értelem-ben vett érdekegyeztetésén, megállapodásán.

A lecsupaszított rendszermodellek a jó és a rossz mint absztrakt értékek konstans jelenlétét mutatják (vö. Genesis 2,17; 3,22). Éppen ezért az emberi közösségek a szerveződés kényszere folytán rablókra és pandúrokra (lásd például JANCÓSÓ 1965), csempészekre és fináncokra (lásd például BIZET 1875), futballhuligánokra és rendőrökre (lásd a napisajót) bonthatók, ahol a két pólus egymás és a köztes tér létezésének szükséges és nélkülözhetetlen feltétele. Az már a vélemény szabadság függvénye, hogy a társadalmi gráf többi pontja miként rendeződik el, mely értékeket interiorizál, s kire esik a jó, illetve kire a rossz szerepe. (Ez utóbbi történelmi léptékkal mérve kevésbé lényeges.)

A MENSA LUSORIA AD TABULAM IURIS

A JÁTÉKASZTALTÓL A JOGNAK ASZTALÁIG

A játék mint ősminta az állati létből maradt ránk. A homo sapiens igazi őse a „homo ludens”: a játszás során csiszolódott bölccsé és tudóvá a felegyenesedett ember (a homo erectus). Nem azért játszunk, mert örömet okoz, hanem mert a játszás maga örömelvű.

A játék nem csak szórakozás és kikapcsolódás, hanem egyben társadalom- és gazdaságszervező erő (lásd a Neumann- és a Nash-féle játékelméletet), valamint meghatározza a hétköznapi döntési mechanizmusait is – egészen pontosan az anyagi és immateriális mechanizmus fuzzy logikáját.

Az igazi játék mindig kell, hogy tartalmazzon ismeretlent: ez a kockázati elem a haladás motorja. A közelmúltban a svájci CERN-ben – az Európai Atommagkutató Központban – létesítendő fekete lyuk miatt fordult bírósághoz egy, az ismeretlen veszélyétől féltő perlő. Az ismeretlentől való félelem természetes emberi (és állati) ösztön. Ugyanakkor az ismeretlen tartalmazza azt a rizikóórat, melyet a tapasztalati megismerés során a tűzbe nyúló ősember is megfizetett. Korunkban a szerencseszerződések a megengedett, a piramisjátékok (*effet de boule de neige*) a de iure el nem fogadott kockázat jogi megjelenési formái.

A játék túlmegy a kellemes kikapcsolódás pszichológiai fogalmán: hatalomalakító politikai faktor. Ezt ismerte fel a génuai (Genova) Benedetto Gentile, aki elérte, hogy hivatalossá nyilvánítsák a lottót, mely a későbbi számsorsjáték elődje volt. Azaz állami bevétellé tették a kilencven jelölt közül évente megválasztott öt szenátor személyére történő fogadást. Az osztrák birodalmi lottót már kifejezetten a fiscus helyzetének javítására vezették be. A monacói herceg alattvalóinak máig tilos a híres kaszinójukban játszani: ott kizárólag külföldiek költhetik a pénzüket. A hatályos magyar szerencsejáték-törvény, az 1991. évi XXXIV. tv. szerint a jó erkölcsbe ütköző szerencsejátékokat meg kell előzni, a szerencsejátékokból származó jövedelmek egy részét közcélra kell fordítani. A játék minden ismert történeti korban erős felső (állami) irányítás alatt áll(t). Csak addig hasznos, amíg a központi költségvetés egyik fontos bevételi forrása, és szenvedéllyé válva nem okoz mentálhigiénés gondokat.

A játék államszervező tényező. A politika komoly játszmaí olykor sportot, szórakozást jelentenek a homo politicus számára. Lord Sandwich – Jean Pierre Grosley *Tour to London* című kortárs útikalauza szerint – még enni sem állt fel a mensa lusoria mellől. Az államügyeket is onnan intézte.

A legrégebb, feltárt temetkezési helyekről is kerültek elő játékszerek, annak bizonyosságául, hogy a játék mágiája a mindennapok – s így a köz- és magánélet – szerves része volt (a római kockától a mai kor információs társadalmának gizmóiig). Misztikája a jövőbe nézésben, a jelen és a múlt történéseinek értelmezésében rejlett. A sors üzeneteinek kifürkészése, a jövő kiszámíthatóvá – s így biztonságossá – tétele a játékosok motívuma. A játszás egyszerre kultikus és kulturális cselekvés (lásd Ingmar Bergmannál Antonius Block, a keresztes lovag sakkjátszmája a Halállal – BERGMAN 1956), mely fejlettebb gondolkodásmódhoz, fejlettebb (társadalmi) játékszabályok kialakulásához vezetett. A normakövetés minden társas és társadalmi játék „sine quo non”-ja. A játékot meg kell konstruálni. A szabályokat a résztvevők kvalitatív és kvantitatív jellemzőihez mérten, a játékon kívül álló játéktervező írja elő (lásd sorsvetés

Mátyás és József között az apostolságért – Ap Csel 1,23–26). Az ő feladata, hogy a közösségi játék gördülékeny és akadálymentes legyen. Mert Alíz csodaországában a játék-alattvalók is zsarnokságban élnek, és kintről (a rendszeren kívülről) várják a thaumaturgoszt (CARROLL 1971).

LUDIBRIO IURIS PUBLICI

„Az ingyen sörre vonatkozó és az ehhez hasonló, tucattjával érkező kérdések az OVB és az Alkotmánybíróság törőkéességét tesztelik” – nyilatkozta Paczolay Péter AB-elnök a *Délmagyarország* című napilapnak (GONDA 2008, 8). „A hatalomgyakorlás egyik (kivételes) formájának számító országos népszavazás intézménye csak rendeltetésszerűen gyakorolható. A hitelesítendő kérdés tárgya – 'Egyetért-e ön azzal, hogy a vendéglátó üzletek vendégeinek a sörért ne kelljen fizetniük?' – nem a rendeltetésszerű joggyakorlás előtt nyitna utat” – fogalmazott Kiss László és Lenkovics Barnabás a 26/2007. (IV. 25.) AB határozathoz fűzött, párhuzamos indoklásában.

Schwajda György klasszikussá vált szavai szerint: „De király a szocializmusban is van! Királynak mindig kell lenni [...] különben ki mondaná meg az embereknek, hogyan kell élni?” (SCHWAJDA 1992, 129.) Az Országos Választási Bizottság az aláírásgyűjtő ív hitelesítését megtagadta a következő kérdésben: „Akarja-e Ön, hogy Magyarország államformája királyság legyen?”¹² A királyság intézménye a szerveződés ősi kényszeréből fakad (lásd Sámuelnél supra „A szerveződés kényszere”). Itt azonban másról van szó. A hatalom humorérzékének mértékét jelzi, meddig megy el az állampolgár által kezdeményezett játékban, mennyit hajlandó engedni a közjogi indulgencia jegyében. Ezek a játékok legfeljebb közvetett szerepet játszhatnak a közösségszervezésben. A freudi jelentésű viccmunka a játék komolyságát töri meg (FREUD 1982a, 50, 127, 157, 193). Ugyanakkor a bergsoni értelemben vett humor a véleménynyilvánítás, az önkifejezés egyik legrégebbi formája (BERGSON 1994, 114).

A VESPASIANUSI PARADIGMA

Amikor Vespasianus (Kr. u. I. sz.) fia az utcai illemhelyek megadóztatását kifogásolta, a római császár lakonikusan annyit felelt: *pecunia non olet*. A vespasianusi morál erkölccsé teljesevé az állami hatalmat legitimizáló egységes valláserkölcslés miatt volt ilyen könnyen realizálható. A mai kor Franciaországában, ahol az erkölcsi pluralizmus természetes és elfogadott, az utcai illemhelyeket vespasienne-nek nevezik.

A most erkölcsi többfélesége valójában a valláserkölcslés egység sajátosan dogmakövető leképeződése a jelenkor viszonyrendszerében. Míg a kevésbé fejlett emberi társadalom egyféle és egységes erkölcsi felfogást igényelt, a többféle szempont jogi, politikai, szociális megjelenése szükségessé teszi (a) a különböző (vallás)erkölcsi nézetek egymás mellett, de az államtól elválasztva létezését (Alk. 60. § (3) bek.), továbbá (b) a szakmai etikai struktúráknak az állami joggal kompatibilis, de sui generis működését.

Az (a) pont szerint a lelkiismereti, gondolat- és vallásszabadság jelenléte, a (b) pont szerint a magatartási kódexeket, szakmai etikai rendtartásokat alkotó szakmai szervezetek cselekvése teszi szükségessé az erkölcsi pluralizmus hatékony működtetését. Az (a) pont szerinti (vallás)erkölcsi különbözőségek a közéletben egyes pártokra

¹² 11/1999. (IV. 28.) OVB határozat

szerveződnek rá, politikaformáló tényezőkhöz konnektálódnak, így erősítve társadalmi befolyásukat. A magatartási kódex olyan – piaci önszabályozás keretében létrehozott – megállapodás vagy szabályegyüttes, amely valamely kereskedelmi gyakorlat vagy tevékenységi ágazat vonatkozásában követendő magatartási szabályokat határoz meg a magukat alávétőknek.¹³

Ezek az erkölcsi alrendszerek holisztikusan nézve a nagyobb közösségtől nem hermetikusan elzártnak, hanem éppen hogy azzal élénk kölcsönhatásban, de mikroközösséget alkotva vannak jelen. A makro- és az abban foglalt atomi közösségek a paradigmatisz sinergia révén alkothatnak egységes gráfertőt, melyben a kapcsolati élek sűrűsödése természetes társadalomfejlődési folyamat.

A vespasianusi modell az istenek hierarchiáját projiciálta az anyagi realitás világába. Az indiai társadalmi struktúra a valóságban a mai napig hasonló jelleggel, a vallásjogi *consuetudo* alapján hierarchizált és teozófikus (vö. KULCSÁR 2008, 58–59; GÁTHY 2008, 99). A monoteizmusra épülő szociális berendezkedések a szektaképződés, az egylényegűség kontra hasonló lényegűség, az egyházszakadások révén találták meg a monolitizmustól az erkölcsi pluralizmushoz vezető utat. A vespasianusi paradigma az emberből lett istenek ethosát hozta újból emberközelségbe. A más vagy későbbi valóságok is az isten–ember-közelség operációanalizálásában, de legalábbis közvetlen vagy valamiféle indirekt felsőbb kapcsolatban keresik az ember alkotta jogrend külső, független legitimitációját. Például az anglikán egyházat és a brit jogrendet irányító uralkodó teokratikus jelszavai: *Dieu et mon droit*.

Claudius, Caligula és Néro politikusi esendőségükben Gedeon, Salamon és Roboám vezetői hibáit élék újra. Így forr ki a vespasianusi paradigma a Kr. u. I. század hetvenes éveire, melyhez morálisan gyakran a későbbi korok irányító személyiségei is megtalálják az utat. A javakkal való rendelkezés szabadságot ad a társadalom-formálásra, de egy kézben történő koncentrálásuk veszélyt is hordoz. Az előző fejezet természetfeletti kézművesét „a legyek urának” sejthetik a társasjáték bábu, akik a vespasianusi paradigma láthatatlan köteleinek végén járnak – a kései utód, a 8 ½ rendezőjének utasítására – térben és időben korlátozott táncukat. Mígnem a vespasianusi paradigma túlterjed a fausti kultúrkörön, és univerzális érvényűvé válik.

DE PARTIBUS REGULARUM AUREARUM

Az arany szabályok a mágia és a törvénypozitivistai racionalizmus átmeneti szabályanyagát jelentik.

„Amit akartok, hogy veletek tegyenek az emberek, ti is tegyétek velük” (Máté 7,12). „Nyomatató ökörnek ne kösd be a száját!” (Deuteronomium 25,4.) Az Ószövetség és az Újszövetség arany szabályai részint az írott jogban, részint a jogi népszokásokban, részint a szólások-közmondások kincses tárában élnek tovább; negligálva a feuerbach felfogású szembeállítás (FEUERBACH 1961, 151–159).

„Elkerülhetetlen, hogy botrányok előforduljanak, mégis jaj annak, aki botrányt okoz” (Máté 18,7). Ez a norma a kánonjogban a közbotrányokozás tilalmában tűnik fel (lásd *Codex Iuris Canonici*). De a szabálysértési törvény és a büntető törvénykönyv is a társadalom általánosan elfogadott együttélési normái közt nyújt palládiumot neki

¹³2008. évi XLVIII. törvény 3. § g) pont

(lásd „a vallásgyakorlás jogának megsértése”¹⁴, a „garázdaság” szabálysértési¹⁵ és bűncselekményi¹⁶ alakzata).

Az arany szabályok mágikus tudást közvetítenek korunk és minden korszak emberi közösségei felé. Hogy milyen formában – erkölcsi, világi vagy egyházi jogi normativitással – jelennek meg, kevés a jelentősége, mert csak a formák változnak: a tartalom állandó.

Az arany szabályok funkciója fontosabb a *lex lata* szerepénél, mert a *lex ferenda* lényegi tartalmát is magukban foglalják. Alapul szolgálnak többek közt a bírói jog alakulásának: kitöltik a normatív szöveg hiátusait és összefüggést teremtenek a jogszabályok olykor hézagos textúrájában. Megszabják az emberi gondolkodás algoritmusát. Észrevétlenül vagy nehezen detektálhatóan áthozzák a mágiát egyik társadalmi formából a másikba.

A legtöbb mai jogfogalom eredete ténylegesen ismeretlen. A római jog, a kánon-jog és az esetjog közvetítő szerepe vitathatatlan. A jogi gondolkodásban megjelenő mágiára azonban nem adnak magyarázatot. Mindez az írásbeliség és a képalkotás előttre nyúlik vissza.

A KÖRNYEZETI GRÁF JOGI HURKAI

A joggyakorlat és a jogelmélet, a társadalom- és természettudomány alkalmas lehet egy altruista környezet- és természetvédő társadalom kialakítására. Ehhez ki kell rostálni a hiedelmeket a jogformáló erőhatások közül, s fokozatosan át kell komponálni az egyes ember szemléletmódját, mert a jogalkotás kényszere mindig alulról, az egyes ember felől érkezik. A környezetvédelmi jog – optimális esetben – az egyes ember környezettel és természettel kapcsolatos magatartását átlagolja általános normatív kényszerre.

Míg a szén-dioxid-kibocsátáshoz való jog abszolút szerkezetű, melyben csak jogosult szerepel, a kibocsátási egységgel történő kereskedelem relativizálja a környezetvédelmi jog e területét: a jogosult mellett kötelezett is belép a jogi relációba. A zöldhatósági szerződés¹⁷ szintén relatív szerkezetű jogviszonyként működik. Az abszolút jogi és a relatív jogi viszonyrendszerek valójában a végtelenben találkozó párhuzamosok mentén futnak. A környezeti jog mint abszolút jog nyer konszenzuális karaktert.

„Keletről jövünk; a világtörténelem Ázsiából halad Európa felé” – vallotta Hegel előadásában (HEGEL 1966, 416). A csodálatos mandarin története (BARTÓK 1926), vagy Turandot és Calaf meséje (PUCCINI 1926), de Cso-cso-szán és Pinkerton románca (PUCCINI 1904) is arról szól valójában, hogy a nyugati ember erkölcsi értékrendjét keleti környezetben lehet igazán hűen ábrázolni. A történelemben gyakran tűntek fel és buktak el abszolút jogok rendszerére épülő totális államok. Totalitarizmus és abszolutizmus jogi és erkölcsi értelemben könnyen megférnek egymással. Az egyik gerjesztheti a másikat. A környezetvédelemhez való abszolút jog azonban egy totális államban praktikusán nem jut érvényre. A mai Kelet pedig – ahonnan az emberiség Hegel szerint kiindult – nem kevés totális államberendezkedést tud felmutatni. Európa ellenben ezt a példát nem vette át. A szegényebb országokban nagy múltra tekint vissza a

¹⁴ A szabálysértésekről szóló 1999. évi LXIX. törvény 150. §

¹⁵ Uo. 142/A. §

¹⁶ 1978. évi IV. törvény (Btk.) 271. §

¹⁷ 2004. évi CXL. törvény 76–77. §; 1995. évi LIII. törvény 12. § (8) bek.

hulladékgyűjtés és az azzal való kereskedelem mint megélhetési forrás: a Hegel óta átrendeződött geopolitikai Keleten és Nyugaton is. A kevésbé fejlett gazdaságú országok környezetvédelminek tűnő gyakorlataként általában olyan példákat szoktak felhozni, mint Manila szemétből épült városrésze, a Smoky Mountain, vagy az argentin cartonerek tevékenysége, akik újrahasznosítható papír- és egyéb hulladék gyűjtéséből tartják fenn magukat. Tulajdonképpen reciklálásról van szó, de a szociális magyarázat sokkal lesújtóbb. Ezekben az esetekben a hulladékból élők egyáltalán nem a zöld gondolat jegyében járulnak hozzá a materiális vagy energetikai valorizációhoz, hanem a reneszánsz hétköznapi arcát mutató, középkori böngészők magatartásmintáját elevenítik fel. Azokét, akik a mensa regis mellől szedték össze a mindennapi betevőjüket. A „száz év magány”-ból ébredő országoknak rövid idő alatt hosszú utat kell bejárniuk, hogy a fejlett országok mai szintjét elérjék.

A környezeti gráf jogi hurkai a szocioszféra környezetjogi érdekformáló, környezeti értékeket megjelenítő tevékenységének gyakorlati nehézségeit, az eljövendő generációk ontologikus környezetvédelmi és természetvédelmi törekvéseiben, valamint a környezetalakítás és környezetvédelem jogi mechanizmusában megbúvó számos buktatót, ördögi kört (hurkot) jelentik, melyek önmagukba visszatérve gátját szabhatják a természetes fejlődésnek, a társadalmi hálón való továbbhaladásnak. Ezek a nehézségek sokszor a jogalkotó ember lelki működési módjából fakadnak. Leküzdésük éppen ezért nehéz, de nem lehetetlen. Carroll vörös királynője szerint mindig tudni kell haladni a korrallal: csak a folyamatos fejlődés révén tarthatunk lépést a rendszer fejlődésével (CARROLL 1984). Közérdek és közérdek közül az ember alkotta jog a humán szempontból fontosabbhoz rendel fokozottabb normatív védelmet. Ilyenkor a rangsor a közérdekek súlyától függ. Ezt a súlyt pedig az emberi igények határozzák meg.

ZÁRÓ GONDOLATOK

A mágia és az ember mágikus gondolkodásának megjelenése a joganyagban nagyjából párhuzamos az emberi autoreguláció kibontakozásával. Archetipikus karaktere folytán eredete mitikus homályba vész. A normaalkotás cizellálódásával mind intellektualizáltabb kifejezési formát kapott, de mágikus jellege ezzel semmit sem csökkent. A legis latio korábbi évszázadaiban, évezredeiben a mágia nyersebben mutatkozott meg a jogi produktumban, mint ma. Ez a jogfejlődési folyamat várhatóan nem áll meg a jelenben.

A környezetéből kiragadott egyén és a természetes környezet kapcsolata átértékelődik, de sosem szűnik meg. Egy „szép új világ”-ban másként tekintenek a természeti mágiára, mint a XX. század embere. „Ligamen invisibile”-ként ott lesz minden emberi alkotásban, mindenféle szerveződési, szabályozási alakzatban.

A természeti ember nem tud a kiindulópont, a természet nélkül szocializálódni. Bizonyos közös motívumok bármely kor bármely közösségében fellelhetők. Ezek liminalitása kapcsolja össze és teszi koherenssé kultúránkat, társadalmunkat, jogi eszközeinket a tér-idő kontinuumban.

A mágia kivételése a mindenkori normaanyagra az atavizmus, a tudattalan, az ismeretlen, a mitizálás és az emocionalizálás mértékegységeivel fejezhető ki. Minél nagyobb ez a szám, annál kezdetlegesebb jogrenddel állunk szemben. Minél nehezebben lehet a jogszabályok sorai közül a mágikus töltést kiolvasni (*inter legere*), annál burkoltabban mutatkozik meg ősi emberi (állati) szellemi örökségünk.

Mágia és játék, hatalom és játék, hatalom és mágia szorosan összefügg. Egyik a másik nélkül nem létezhet. A hatalom, a mágia és a játék egymásra hatása és ubikvitása legplasztikusabban a jog szövedékében mutatható ki. A „láthatatlan szál (kötelék)” végighúzódik a normatív textuson, a választói és hatalmi aktuson.

IRODALOM

- BARTÓK Béla 1926. *A csodálatos mandarin*.
- BERGMAN, Ingmar 1956. *A hetedik pecsét*.
- BERGSON, Henri 1899/1994. *A nevetés*. Ford.: Szávai Nándor. Budapest: Gondolat.
- BERGSON, Henri 1907/1987. *Teremtő fejlődés*. Ford.: Dienes Valéria. Budapest: Akadémiai.
- BIZET, Georges 1875. *Carmen*.
- CARROLL, Lewis 1865/1971. *Alice in Wonderland*. London: Dent.
- CARROLL, Lewis 1871/1984. *Through the Looking-Glass, and What Alice Found There*. Harmondsworth: Puffin Books.
- ERASMUS, Desiderius 1511/1960. *A balgaság dicsérete*. Ford.: Kardos Tibor. Budapest: Magyar Helikon.
- FEUERBACH, Ludwig Andreas 1841/1983. *A kereszténység lényege*. Ford.: Tímár Ilona. Budapest: Akadémiai.
- FREUD, Sigmund 1905/1982a. *A vicc és viszonya a tudattalanhoz*. Ford.: Bart István. In uő: *Esszék*. Budapest: Gondolat.
- FREUD, Sigmund 1930/1982b. *Rossz közérzet a kultúrában*. Ford.: Linczéni Adorján. In uő: *Esszék*. Budapest: Gondolat.
- GÁTHY Vera 2008. Mahátmá Gandhi és India hatvan év után. *Társadalomkutatás* 1, 83–105.
- GONDA Zsuzsanna 2008. Paczolay Péter nem akar egyensúlyozni. *Délmagyarország* 2008. július 5.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich 1821/1971. *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlat*. Ford.: Szemere Samu. Budapest: Akadémiai.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich 1966. *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Ford.: Szemere Samu. Budapest: Akadémiai.
- HÉVIZI Ottó 1995/2007. *Az egyszarvú*. In uő: *Prózaibb változat*. Pozsony: Kalligram.
- JANCSÓ Miklós 1965. *Szegénylegények*.
- JASPERS, Karl 1948/2004. *A filozófiai hit*. Ford.: Csejtei Dezső és Juhász Anikó. Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor.
- JASPERS, Karl 1950/1996. *Bevezetés a filozófiába*. Ford.: Szathmáry Lajos. Budapest: Európa.
- KIERKEGAARD, Soren 1843/1978. *Vagy-vagy*. Ford.: Dani Tivadar. Budapest: Gondolat.
- KULCSÁR Kálmán 2008. A jogfejlődés Indiában. *Társadalomkutatás* 1, 57–82.
- KUNDERA, Milan 1967/2003. *Tréfa*. Ford.: Rubin Péter. Budapest: Európa.
- MANDEVILLE, Bernard 1705/1996. *A lázongó kas*. In uő: *A méhek meséje*. Ford.: Tótfalusi István. Budapest: Kossuth.
- PLATÓN 1970. *Az állam*. Ford.: Jánosi István. Budapest: Gondolat.
- PUCCINI, Giacomo 1926. *Turandot*.
- PUCCINI, Giacomo 1904. *Pillangókisasszony*.
- SCHWAJDA György 1992. *A rátóti legényanya*. Budapest: ARS-IN-KOM.
- SPINOZA, Baruch 1670/1978. *Teológiai-politikai tanulmány*. Ford.: Szemere Samu. Budapest: Akadémiai.
- WAGNER, Wilhelm Richard 1876. *Az istenek alkonya*.